

el-Buharî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları

H. MUSA BAĞCI
YRD. DOÇ. DR., DİCLE Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

abstract

el-Bukhari's discussions on Qadar With Mu'tazila. While writing his monumental work "al-Jami' al-Sahih", al-Bukhari was influenced by religious and cultural discussion / currents and by discussions on belief of his time. He wrote some parts in his book as a reaction / response to groups of *bid'a* (innovative sects). One of the parts is *Kitap al-Qadar* (Book of Destiny), was written against Mu'tazila to criticize their interpretation of *Qadar*. This fact is seen in the *Sharhs* (Elucidations) of the elucidators who interpreted hadiths of the book.

key words

Al-Bukhari, Kitap al-Qadar, Mu'tazila, Innovate Sect (The Group of Bid'a).

Bu makalede el-Buharî (256/870)'nin el-Câmi'u-s-Sahîh adlı eserinin Kitâbu'l-Kader bölümünün tetkiki ve Ehli Hadis'i temsil eden el-Buharî ile başlangıçta Kaderiyye, daha sonra Mu'tezile olarak tarih sahnesine çıkan fırka ile kader konusundaki münakaşalarını irdelemek istiyoruz. Bu tartışmada el-Buharî'nin Kitâbu'l-Kader bölümü temel hareket noktası olacaktır. Zira her ne kadar bizzat el-Buharî Kitâbu'l-Kader bölümünü Mu'tezile'ye bir reddiye olarak oluşturduğunu açıkça ifade etmese de gerek kullandığı bab başlıkları gerekse kader kitabında tasnif ettiği hadisler, kaderi telkin etmesi ve doğrudan kaderin ispatına yönelik olması nedeniyle, onun Mu'tezile'ye karşı yazılan bir reddiye olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Kitâbu'l-Kader'in içinde kullanılan ayetler ve bu ayetlerin yorumuna ilişkin görüşler, hep kaderi ispatlamaya matuftur.

el-Buharî'nin kader ile ilgili görüşlerini bab başlıklarından, bu başlıklardaki yorumlarından ve müteakiben tasnif ettiği hadislerden tespit etmeye

çalışacağız. Ayrıca el-Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh'i hakkında yazılan şerhler, onun kaderle ilgili görüşleri hakkında fikir vermeleri bakımından bizce önemlidir. Bu şerhler, el-Buhârî'nin hangi bab başlıklarını ve bu babların yorumuyla ilgili ifadeleri ve hangi hadisleri Mu'tezile'nin reddi mahiyetinde getirdiğine ışık tutacak niteliktedir. Dolayısıyla şerhlerin el-Buhârî'nin düşüncelerini anlamamız açısından büyük önemi olduğu açıktır.

Bizim bu tartışmada amacımız azamî derecede objektif davranarak her iki tarafın delillerini ortaya koymak ve görüşlerini olduğu gibi yansıtmaktır. Ayrıca el-Buhârî'nin es-Sahîh'ini ve özellikle konumuzun mihverini teşkil eden Kitabu'l-Kader'i hangi amaçla, kimlere karşı ve hangi sosyal ve kültürel ortamda yazdığını ortaya çıkarmaktır. Bu tartışmalar esnasında el-Buhârî'nin kader konusundaki görüşleri de tetkik edilmiş olacaktır.

el-Buhârî'nin Kitabu'l-Kader Bölümünü Yazmasının Amacı

Hiç bir eser, içinde bulunduğu çağın siyasî, sosyal, tarihî, dînî ve kültürel yapısından soyutlanamaz. Gerek el-Buhârî'nin es-Sahîh'i gerekse diğer hadis külliyyatı, söz konusu edilen ortamlardan azade meydana getirilmiş değildir. Ehli Hadis tarafından yazılmış hadis külliyyâtının telif amaçlarından biri de kendileri açısından tehlikeli bir şekilde gelişme gösteren bid'atları yok etmek, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan sünneti ihya etmek ve sünnetin önünde engel olan fırka mensuplarının görüşlerini bertaraf etmektir. Nitekim İbn Hacer, Tabiîn asrının sonlarında âsârın tedvini ve haberlerin konularına göre tasnif edilmesinin nedenini, alimlerin çeşitli şehirlerle dağılması ve Haricîler, Rafizîler ve kader münkirlerinin (Mu'tezile) bid'atlarının çoğalmasıyla açıklamaktadır.¹ Bir anlamda İbn Hacer, hadislerin tedvin ve tasnifini çoğalan bid'at tehlikesine karşı bir tedbir olarak kabul etmektedir. Bu doğru bir tespittir. Söz konusu hadis mecmualarının bölümleri ve onların alt başlıkları (bab başlıkları) müellifinin konuyla ilgili görüşlerini yansıtacak niteliktedir. el-Buhârî de el-Câmiu's-Sahîh adlı eserini oluştururken yaşadığı asrın söz konusu dînî ve kültürel yapısından ve o dönemdeki itikadî tartışmalardan etkilenmiştir. Onun eseri bu atmosfer içinde şekillenmiştir. O, es-Sahîh'inin bazı bölümlerini bid'atçı fırkalara reddiye mahiyetinde oluşturmaya çalışmıştır. İbn Hacer (852/1448)'in yorumuna göre el-Buhârî, Kitabu't-Tevhîd'i Kaderiyye ve Cehmiyye'ye, Kitabu'l-Fiten'i Haricîler'e, Kitabu'l-Ahkâm'ı da Rafizîlere reddiye olarak yazmıştır.²

¹ İbn Hacer, Hedyu's-sâri, (Mukaddime), Daru'l-Ma'rife, Beyrut, Tarihsiz, I, 6.

² İbn Hacer, Fethu'l-bâri, XIII, 290; el-Kastallâni, İrşâdu's-sâri, X, 344; M. Hayri Kırbaçoğlu, Ashâbu'l-Hadis'in Akaid Edebiyatı, İslâmî Arş. Der. Sayı: 5, Ekim, 1987, s. 80; Kamil Çakın, Buhârî'nin Murcie ile İnan Konusunda Tartışması, AÜİF der. Ankara, 1992, XXXII, 184.

el-Buharî, Kitabu'l-İman'ı ise Murcie'ye reddiye mahiyetinde kaleme almıştır.³ el-Buharî'nin reddiye yazdığı bu dört fırka, yani Kaderiyye, Cehmiyye, Haricîler ve Rafizîler bid'at fırkalarının başını çekmektedirler.⁴

Şârihlerin yorumlarına bakılacak olursa el-Buharî'nin, eserindeki Kitâbu'l-Kader bölümünü kaderi reddeden Mu'tezile fırkasına bir reddiye olarak yazmış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü bu bölümün bab başlıkları, bu başlıklar içerisinde kullandığı hadisler, hatta bab başlıkları içerisinde serpiştirdiği ayetler ve bu ayetlerin izahı mahiyetinde yapmış olduğu açıklamalar bunu açıkça göstermektedir. el-Buhârî'deki kader bölümü on altı bابتan oluşmaktadır.⁵ el-Buharî, on altı babın başlığını ayetlerden, hadislerden ve fikhî mahiyetteki ibarelerden oluşturmuştur. O, kadere iman ile ilgili hadislerle de Kitabu'l-İman bölümünde yer vermiştir. Bu yüzden "el-Buharî'nin fikhî görüşleri bab başlıklarındadır" sözü meşhur olmuştur. el-Buharî'nin bu özelliği nedeniyle onun kaderle ilgili görüşlerini bab başlıklarından, burada kullandığı ayetlerden, hadislerden ve bunlarla ilgili yaptığı yorumlardan öğrenmek mümkündür.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi İbn Hacer, el-Buharî'deki bazı bölümlerin bazı fırkalara reddiye olduğunu belirttiği halde, kader bölümünün Kaderiyye'ye reddiye olmasından bahsetmemektedir. Oysaki İbn Hacer'in de içinde bulunduğu el-Buhârî şârihleri, kader bölümünü şerh ederken bazı bab ve hadislerin Kaderiyye'ye bir reddiye olduklarını ifade etmektedirler ve Kaderiyye'nin görüşlerini eleştirmektedirler. Örneğin, el-Aynî (855/1451) kader bölümünün 5. babındaki "Ameller sonlarına göredir," hadisinin, "İnsan kendi işinin malikidir, hayrı ve şerri seçmekte muhtardır," diyen Kaderiyye'ye karşı kesin bir hüccet olduğunu ifade etmektedir.⁶ Yine o, 13. bapta Felak sûresinin 1. ve 2. ayetlerini delil olarak getiren el-Buharî'nin kulun kendi fiilini yarattığını iddia eden kimselere (Kaderiyye) bu ayetin bir reddiye olduğunu belirtmektedir.⁷ el-Kastallânî (923/1517) ise Felak sûresinin ilk ayetlerinin Allah'ın her şeyi yarattığına delalet ettiğini, bu sûrede kulun fiilini yarattığını iddia edenlere (Kaderiyye) bir reddiye olduğunu ifade etmektedir.⁸ İbn Hacer de el-Buharî'nin Felak sûresinin ilk ayetini

³ Bu konuda yapılan bir araştırma için bkz: Kamil Çakın, *Buharî'nin Murcie ile İman Konusunda Tartışması*, AÜİF. Der. Ankara, 1992, XXXII.

⁴ A.y.

⁵ el-Buharî, 82 Kader 1, (VII, 210).

⁶ el-Aynî, *Umdetu'l-kârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*, İdaretu't-Tıba'ati'l-Muniriyye, Mısır, Tarihsiz, XI, 153.

⁷ el-Aynî, a.g.e, XI, 160.

⁸ el-Kastallânî, *İrşâdu's-sâri li şerhi sahîhi'l-Buhârî*, el-matba'tu'l-Meymene, Mısır, 1306, IX, 343.

Kaderiyye'ye reddiye mahiyetinde getirdiğini ifade etmektedir.⁹ el-Aynî, 16. bapta geçen hadisin Allah'ın hidayeti ve dalâleti yaratmada tek olduğunu, kullara iman ve küfürden murad ettiği şeyin iktisabını takdir ettiğini ve Kaderiyye'nin iddia ettiği gibi bunun kulların fiillerinin yaratıcısı olmadığına bir nas olduğunu açıklamaktadır.¹⁰ el-Kastallânî, 16. babtaki hadisi yorumlarken şöyle demektedir: Ehli Sünnet mezhebinin görüşü şudur: Allah kullarına iman ve küfürden murad ettiğini kazandırmaya muktedirdir. Bu Kaderiyye'nin iddia ettiği gibi kulların fiillerini yaratması şeklinde değildir.¹¹ el-Kastallânî, bu bapta geçen A'raf sûresinin 43. ayetiyle ilgili Mu'tezile mezhebinin insanın hidayeti konusundaki görüşünü zikretmekte ve bunun tutarlı olmadığını ifade ederek eleştirmektedir.¹² İbn Hacer, 4. babtaki hadislerde verilen anlayışın, her ne kadar kendilerinden sadır olsa da kulların fiillerinin Allah'ın ilminde sabık olup onun takdiriyle vuku bulduğunu ifade etmekte ve bu hadislerin Kaderiyye'nin görüşünün sarih olarak batıllığına delalet ettiğini belirtmektedir.¹³ Yine İbn Hacer, 9. babtaki Ebu Hureyre hadisiyle ilgili İbn Battal'ın yorumunu verdikten sonra "Böylece Kaderiyye ve Cebriyye'nin görüşü reddedilir" demektedir.¹⁴ Son olarak İbn Hacer, Hz. Adem ile Hz. Musa'nın tartışması hadisinin son kısmını Hz. Peygamber'in "Adem Musa'ya galebe çaldı" ifadesiyle bitirdiğini ve onun kaderi inkar eden Mu'tezile gibi ümmetin bir kısmını uyarmak amacıyla yaptığını açıklamaktadır.¹⁵ el-Buhârî'nin bab başlıklarında kullandığı ayetler ve sahabeye ait görüşler ve onun bunları izah mahiyetindeki yorumlarıyla birlikte şârihlerin naklettiğimiz yorumları, el-Buhârî'nin kader kitabını Kaderiyye'ye karşı yazdığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

el-Buhârî'nin Mu'tezilî Çevre ile Münasebeti

el-Buhârî'nin gerek el-Camiu's-Sahîh'inde Kitabu't-Tevhîd (Kitabu't-Tevhîd ve'r-Red ale'l-Cehmiyye ve ğayrihim), Kitabu'l-Kader, Kitabu'l-Fiten, Kitabu'l-İman gibi bölümlerinde ve gerekse bir diğer eseri olan "Halku Ef'âlil-İbad"da ele aldığı konulardan anlaşıldığına göre, o, itikadî meselelerle yakından ilgilenerik, selef inancına aykırı görüşler ileri süren Cehmiyye, Mu'tezile, Havâric ve Şfa mezheplerini tenkit eden ve böylece Ehli Sünnet mez-

⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-buhârî*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, Tarihsiz, XI, 514.

¹⁰ el-Aynî, a.g.e, XI, 163.

¹¹ el-Kastallânî, a.g.e, IX, 345.

¹² el-Kastallânî, a.g.e, IX, 345.

¹³ İbn Hacer, a.g.e, XI, 498.

¹⁴ İbn Hacer, a.g.e, XI, 504.

¹⁵ İbn Hacer, a.g.e, XI, 513.

hebinin oluşumuna katkıda bulunan Sünnî alimlerdendir.¹⁶ el-Buharî, özellikle Ehli Hadis-Ehli Rey mücadelesinde, Ehli Hadis kanadında yer almayı tercih etmiştir. O, Ehli Rey'i temsil eden Ebu Hanife ve ashabına eleştiriler yöneltmiş ve bazı konularda onlardan farklı düşündüğünü belirtmiştir.¹⁷ el-Buharî, Hanefilerden Bilhassa iman-amel münasebeti konusunda imanın söz ve amel olduğunu belirterek onlara karşı tavır almıştır. Onun yaşadığı dönemde Kur'an'ın mahluk olduğu (halku'l-kur'an) ve kader meseleleri de yoğun olarak tartışılan konular arasındadır. el-Buharî'nin yaşadığı muhitteki Kelâmî tartışmalara baktığımız zaman pek çok fırka ve mezhebin bulunduğu görülmektedir. Onun asıl memleketi Buhârâ olmakla birlikte Belh, Bağdat, Nisabur, Mekke, Basra, Kûfe, Şam, Askalân, Mısır, Cezîre, Hıms ve Dimaşk gibi ilim merkezlerine hadis toplamak için uğradığı ve bazılarında uzun zaman kaldığı bilinmektedir.¹⁸ el-Buharî 6 sene Hicaz'da, 5 sene de Basra'da kalmıştır.¹⁹ Onun 5 yıl Basra'da kalmış olması, Kaderî/Mu'tezilî çevre ile münasebeti açısından önemlidir. Bilindiği gibi Basra kurulduğu günden itibaren hep problemlili olmuş, siyasî ayaklanmalara merkez teşkil etmiş, kelâmî ekollere odaklık etmiş ve hepsinden önemlisi rivayetlere septik anlayışla bakan Mu'tezile mezhebinin önemli bir merkezi olmuştur.²⁰ Başka bir deyişle burası hem bilimsel ve felsefî okulların hem de çeşitli dinsel yönelişlerin tartışıldığı bir yer idi. Burada Kur'an'ın mahluk olup olmadığı, amel-iman münasebeti ve Allah'ın kudreti karşısında insanın özgürlük alanının bulunup bulunmadığı (kader, ihtiyar ve cebr) gibi itikadî sorunlar yoğun bir biçimde tartışılmıştır.²¹ el-Buharî'nin yaşadığı dönemin önemli bir meselesi olan Kur'an'ın yaratılması (halku'l-Kur'an) meselesi Mu'tezile ile Ashabu'l-Hadis arasında önemli tartışma konularından biridir. Bu meselenin el-Buharî'yle alakalı kısmına değinmekte fayda vardır. el-Hakim Ebu Abdillâh şöyle diyor: el-Buharî 250 yılında Nisabur'a geldi. Halk hadis dinlemek için akın akın yanına gidiyordu. Bir gün adamın birisi kendisine Kur'an'ın lafız olup olmadığını sordu. el-Buharî şu cevabı verdi: "Fiillerimiz mahluktur, lafızlarımız da fiillerimizin bir parçasıdır." Onun

¹⁶ Yusuf Şevki Yavuz, *Buharî mad* (Akaide Dair Görüşleri), DİA, (İst, 1992) VI, 372

¹⁷ Bu konuda detaylı bilgi için bkz: M. Hilmi Merttürkmen, *Buharî'nin Ebu Hanife'ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1976.

¹⁸ ez-Zehabî, *Siyeru a'lamî'n-nubelâ*, Beyrut, 1990, XII, 394; Krş: Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci* (Buhara Örneği), Fecir yay, Ankara, 1998, s. 304 ; Kasım Kufralı, *Buharî mad*, MEB. İA, İst, 1986, II, 771; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 251.

¹⁹ Kufralı, *Buharî mad*, II, 771.

²⁰ M. Emin Özafşar, "Polemik Türü Rivayetlerin Gerçek Mahiyeti", *İslâmiyat* I (1998) sayı 3, s. 32.

²¹ Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, Bilgi yay, İst, 1990, s. 80.

bu sözü büyük ihtilafa yol açtı. Çok geçmeden Muhammed b. Yahya ez-Zuhli halkı onun aleyhine kışkırtarak: "Bunu kim söylese bid'atçidir. Onun ne meclisine oturulur, ne de kendisiyle konuşulur." Halk el-Buharî'nin meclisine gidenleri bid'atçılıkla itham etmiştir. el-Buharî'nin meclisine kendisiyle aynı görüşü paylaşan Muslim b. Haccac ve Ahmed b. Seleme dışında kimse gelmemiştir. Bir defasında Muhammed İbn Yahya, Muslim'e hitap ederek: "Dikkat ediniz! Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söyleyen, meclisimizde oturmasın!" demiş, Bunun üzerine Muslim ridasını sarığının üzerine kaldırmış ve ayağa kalkarak ondan (İbn Yahya) yazdığı her şeyi kendisine göndermiştir. el-Buharî hayatının tehlikeye düşmesinden endişelenerek Nisabur'dan ayrılmıştır.²²

Görüldüğü gibi bu olay, o dönemde halku'l-Kur'an, kader, ihtiyar, cebir gibi konuların nasıl yoğun bir şekilde tartışıldığını açık bir biçimde göstermektedir. Az önce de belirttiğimiz gibi Basra şehrinde pek çok Mu'tezilî alim yaşamış olup orası itizalin merkezi durumundadır. Vasil b. Ata (131/748) Basra'da tahsilini gerçekleştirmiştir. O burada Cehm b. Safvan (128/746), Beşşar b. Burd ve Amr b. Ubeyd ile tanışmıştır ve Amr'ın kız kardeşiyle evlenmiştir.²³ Amr b. Ubeyd (145/162), İbrahim en-Nazzam (220/835) Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (226/840) da Basra'da uzun süre ikâmet eden Mu'tezilî imamlardandır.²⁴ el-Buharî'nin eserinin Fiten bölümü 10. babın ilk hadisinin senedinde "an raculin lem yusemmihi" şeklinde bir ravi müphem olarak zikredilmiştir. Bu müphemlik senedde bulunan Hammad b. Zeyd'den kaynaklanmaktadır. el-Buharî de bu müphem kişiyi tanıması kuvvetle muhtemel olmakla beraber onun kimliği konusunda her hangi bir açıklamada bulunmamıştır. İbn Hacer'in yorumuna göre ismi tesmiye edilmeyen kişi Mu'tezile'nin şeyhi ve kötü bir zabta sahip olan Amr b. Ubeyd'dir. Muğaltay b. Kılıç el-Bekcerî (762/1361)²⁵ bu şahsın Hişam b. Hassan olduğunu söylese de İbn Hacer'e göre bu uzak bir ihtimaldir.²⁶ el-Buharî'nin bu şahsın Amr b. Ubeyd olduğunu bildiğinden kuşku yoktur. eş-Şafîî hadislere olumsuz bakan ve kendisiyle bu konuda tartışmaya giren kişinin ismini veya mensubu olduğu fırkayı belirtmediği gibi el-Buharî de Mu'tezile mezhebine mensup olması nedeniyle onun ismini açıkça zikrederek ona

²² İbn Hacer, *Fethu'l-bârf*, II, 203-204.

²³ Neşet Çağatay, *Vasil b. Ata mad.* MEB. İ.A, XIII, 219.

²⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara Okulu, Ankara, 2001, s. 93-132; Basra'da yaşayan alimler için bkz: W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev: Ethem Ruhi Fırlah) Umran yay, Ankara, 1981, s. 131-138.

²⁵ Hayruddin ez-Zirikli, *el-A'lam*, Daru'l-ilm, Beyrut, 1992, VII, 275.

²⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, XIII, 32.

bir değer atfetmekten kaçınmış olabilir. Aslında bu durum el-Buharî'nin Mu'tezile'ye karşı tavrını ortaya koymaktadır. Netice itibariyle gerek el-Buharî'nin 5 yıl Basra'da kalmış olması, gerekse onun Mu'tezilî çevre ile direk münasebeti, onun Mu'tezile'nin görüşlerini değerlendirme ve eleştirme imkanını bulmasına fırsat vermiştir. O, gerek Basra'da Mu'tezile ile gerekse gezdiği diğer ilim merkezlerinde Rafizîler, Murcie, Cehmiyye, Haricîler ve Şiâ gibi bid'atçı olarak kabul ettiği bir çok fırkalarla karşılaşma ve temas imkanı bulmuştur. İşte el-Buharî bu yoğun tartışmalar içerisinde el-Camiu's-Sahîh adlı esrini 16 yıl süre zarfında yukarıda isimlerini belirttiğimiz şehirleri dolaşarak ve özellikle Basra'da ve diğer şehirlerde çeşitli fırkaların yoğun tartışma atmosferi içinde ilmi seyahatleri neticesinde oluşturmuştur.²⁷

Mu'tezile'nin Kader Anlayışı

el-Buharî'nin Mu'tezile ile kelâmî alandaki tartışmasına geçmeden önce Mu'tezile'nin kader konusundaki anlayışına kısaca temas etmek faydalı olacaktır. Kader meselesi konusunda ilk defa görüş beyan eden kişi Ma'bed b. Halid el-Cuhenî (80/699)'dir. O, el-Hasen el-Basrî (110/728)'nin meclisine devam edenlerdendi. Basra'da bu görüşü yaymaya başladığı zaman Amr b. Ubeyd (145/762) de ona katılmış, Basra halkı da onun peşinden gitmiştir.²⁸ Muslim'in es-Sahîh'inde de Basra'da kaderin nefyi konusunda ilk konuşan kimsenin Ma'bed el-Cuhenî olduğu nakledilmektedir. Bu rivayete göre başta Ma'bed olmak üzere bu görüşe sahip olan kimseler "kaderin olmadığını ve her şeyin yeniden meydana geldiğini" (La kadera enne'l-emra unufun) savunmaktadırlar.²⁹ Ma'bed'den sonra aynı görüşleri savunan ve yayan kişi Gaylan ed-Dımaşkî (101/721)'dir.³⁰ Kaderiyye fırkasının bu iki şahsiyetinin kaderin nefyi konusundaki fikirleri, onların takipçileri olan Mu'tezile imamı tarafından benimsenmiş ve sistemli hale getirilmiştir. Mu'tezile mezhebinde kaderin nefyi ve insan iradesinin hürriyeti meselesi adalet prensibi içinde mütalaa edilmiştir. Bu prensibe göre Allah adil olup kullarına asla zulmetmez. İnsan hürdür. İnsan kendi fiilini kendisi yaratır. Allah kullarına bir şeyi yapıp yapmama gücü vermiştir. Eğer insan her hangi bir şeyi yapmak hürriyetine sahip değilse, o insanın işlediği kötü veya iyi amellerden dolayı ceza veya sevap görmesi manasız olur. Eğer Allah belirli

²⁷ Muhammed Ebu Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Mısır, Tarihsiz, s. 378.

²⁸ Takiyuddin Ahmed el-Makrizî, *Kitabu'l-hutat ve'l-âsâr*, Mısır, 1324, IV, 181.

²⁹ Muslim, 1 İman 1 Hn: 1 (I, 36-7).

³⁰ Erken İslâmî dönemdeki ilk tartışmalar için bkz: İlhami Güler, *Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu*, Ankara Okulu yay, Ankara, 1998, s. 78-81 ; H. Musa Bağcı, *Kader İnanıcının Siyasetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü*, DÜİF der. Diyarbakır, 2000, II, 105-131.

fiilleri yapmaya zorlamış farz edilirse, Allah'ın o fiillerden dolayı bir insanı cezalandırması zulüm olur. Allah'ın mutlak adaletinin gerçekleşmesi için insan hiçbir tesir altında kalmadan kendi fiilini kendisi yapmalıdır. İrade hürriyeti olmayan bir insanın sorumlu tutulması, Allah'ın adaletiyle bağdaşmaz.³¹ Mu'tezile bu düşünceyi destekleyen bir çok ayeti delil olarak getirmektedir.³²

Mu'tezile'nin ortaya koyduğu bu düşünce, Ehli Sünneti temsil eden el-Eş'arî (324/942) ve el-Maturidî (333/944) tarafından şiddetle tenkit edilmiş ve bu mezhep Hz. Peygamber'e isnad edilen "Kaderiyye bu ümmetin Mecusileridir"³³ sözüyle zemmedilmiştir.³⁴ el-Eş'arî fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu, insanın da bu yaratılmış fiilleri kesbettiğini savunmuştur.³⁵ el-Maturidî ise Allah'ın küllî iradesini kabul etmiş ve kesbin kulun bir şeye niyet ve azmetmesi ile hasıl olacağını savunmuştur.³⁶ Bilindiği gibi Ehli Sünnet'in akaid esasları Ehli Hadis/Ashabu'l-Hadis tarafından belirlenmişti. el-Eş'arî ve el-Maturidî, Ehli Hadis çizgisinde hareket etmiş ve bunlar daha önceden Ehli Hadis tarafından oluşturulan akaid esaslarını akıl ile desteklemiş ve Mu'tezile'ye karşı Ehli Sünnet'in akaid esaslarını savunmuşlardır. Burada el-Eş'arî ve el-Maturidî'den daha önce yaşamış ve Ashabu'l-Hadis'ten kabul edilen el-Buharî'nin eserinin kader bölümündeki kader anlayışını ve Mu'tezile ile olan münakaşasını irdelemeye geçebiliriz.

el-Buharî'nin Kader Anlayışı ve Mu'tezile ile Münakaşaları

Ashabu'l-Hadis'e göre kader, takdir manasına masdar olup, Allah'ın eşyayı yaratmazdan önce eşyanın miktarlarını, ahvalini, icad zamanlarını takdir edip bilmesidir. Sabık olan bu ilmi gereğince de onları icad eder. İman, küfür, hayır, şer, menfaat, zarar gibi bütün durumlar Allah'ın ezeli ilmi ve iradesinden sadır olur. Bütün bunların hepsi kendisinden başka ilah olmayan ve yaratıcı bulunmayan Allah'ın kudreti ve tesiriyle hasıl olur. Onun

³¹ Kâdi Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûlü'l-hamse*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1996, s. 301 vd. Ayrıca bkz: 336-350; Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, AÜİF yay, Ankara, 1967, s. 69; Mir Veliyuddin, *Mu'tezile, İslâm Düşünce Tarihi*, Editör: M.M. Şerif, İnsan yay, İst, 1990, II, 236; Muhammed Ebu Zehra, *Tarihu'l-mezahibi'l-İslâmiyye*, Daru'l-Hadis, 1987, s. 127.

³² 4, Nisa, 40; 9, Tevbe, 70; 30, Rum, 9; 10, Yunus 44; 2, Bakara, 281, 286.

³³ *Ebü Davud* 34 Sunne, Kader 17 (IV 222). Bu hadisin mevzû olduğunu gösteren kaynaklar için bkz: İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzûat*, Daru'l-Fikr, B.y.y., 1983, I, 274; eş-Şevkânî, *el-Fevaidu'l-mecmû'a*, Kahire, 1960, s. 502; es-Suyutî, *el-Leđli'l-masnû'a*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, I, 133, 134; İbn Arrak, *Tenzihu'ş-şer'â*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1981, s. 316.

³⁴ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, Mektebetu Dâru'l-Beyân, 1993, s. 39, 140.

³⁵ el-Eş'arî, *Kitabu'l-lum'a*, s. 69.

³⁶ Ebu Zehra, *a.g.e*, s. 182.

mülkünde Onun hüküm ve takdirinden başka hiçbir şey cereyan etmez.³⁷ Bu konuda Abdülkerim İbnu's-Sem'ânî (562/1167), Ehli Sünnet'in görüşünü şöyle özetlemektedir: Bu konuyu bilmenin en iyi yolu, akıl ve kıyası devreye sokmaksızın kitap ve sünnete bağlı kalmaktır. Kim kitap ve sünnetten saparsa, o sınırsız sahada hayret ve dalâlete düşer ve kalbi mutmain olmayıp şifa bulamaz. Çünkü kader Allah'ın kendisine tahsis ettiği bir sırdır ki, onun önüne çektiği bir perde ile Allah onu beşerin akıl ve idrakine kapamıştır. Onu Allah bildirmediğçe ne peygamber ne de yakın melekleri bilir.³⁸ İbnu's-Sem'ânî'nin bu ifadeleri, bütün hadisçilerin benimsediği bir görüştür. el-Buharî de kaderi Allah'ın eşyayı yaratmadan önce miktarlarını, ahvalini takdir edip bilmesi ve her şeyin Allah'ın bilgisi çerçevesinde gerçekleşeceği anlamını ifade eden bab başlıkları koymuştur. Kader kitabının 2. bab başlığı olarak o, "Allah'ın ilmi üzere yazan kalem kurudu" ifadesini ve arkasından "Allah onu bir ilim üzere sapıttı" (45 Casiye 23) ayetini serdetmiştir. Bunu muteakiben Hz.Peygamber'in Ebu Hureyre'ye "Senin karşılaşacağın mükadderatı yazan kalem kurudu" sözünü ve "leha sâbikû-ne" (23 Mu'minûn, 61) ayeti için İbn Abbas'ın "Onlar için saadet (Allah'ın ilminde) sabık olmuştur"³⁹ yorumunu nakletmiştir. Bu nakiller el-Buharî'nin kaderi nasıl yorumladığını açıkça ortaya koymaktadır. Ona göre kalemin kuruması, Allah'ın hükmünün değişmemesi demektir. Ashabu'l-Hadis'in yorumuna göre kalemlerin kuruması Allah'ın eşyanın miktarını ilm-i sabıkında takdir buyurması ve levhi mahfuz yazılma işinin tamamlanmasıdır. Yazı yazan kalem kurursa, onunla fazla veya eksik bir şey yazma imkanı kalmaz.⁴⁰ O, bu görüşünü ayetle de destekleyerek ayeti 'ezelde ilmiyle onu sapıttı' manasında serdetmiştir.⁴¹ el-Buharî, İbn Abbas'ın "onlar hayırda yarışırlar ve onlar onun için önde gidenlerdir" (23 Mu'minûn 61) ayeti hakkındaki "onlar için saadet öne geçmiştir" yorumunu kendi kader anlayışına bir destek olarak nakilde bulunmuştur. Buna göre hayırda önde gidenlerin önde olmalarının nedeni Allah'ın ilminde ve takdirinde onların saadet üzere olmalarından dolayıdır.⁴² el-Buharî'nin bu babta serdettiği hadis de önceden tayin ve tespit anlamında bir kader inancını destekleyecek niteliktedir. İmran b. Husayn'ın rivayetine göre bir adam Hz.Peygamber'e

³⁷ el-Kastallâni, a.g.e, IX, 328 ; el-Aynî, a.g.e, XI, 145 ; İbn Hacer, a.g.e, XI, 477.

³⁸ en-Nevevî, *Sahîhi muslim bi şerhi'n-Nevevî*, XVI, 196 ; İbn Hacer, a.g.e, XI, 477; el-Aynî, a.g.e, XI, 145; el-Kastallâni, a.g.e, IX, 328.

³⁹ el-Buharî, 82 Kader 2, (VII, 210).

⁴⁰ en-Nevevî, a.g.e, XVI, 198.

⁴¹ el-Aynî, a.g.e, XI, 147 ; el-Kastallâni, a.g.e, IX, 331.

⁴² el-Kastallâni, a.g.e, IX, 331 ; İbn Hacer, a.g.e, XI, 492.

Cennet ehli ile Cehennem ehli bilinir mi diye sorduğunda o, evet, diyor. Adam o zaman “öyleyse (ezelde bunlar biliniyorsa) çalışıp amel işleyenler niçin amel ediyorlar? dediğinde, Hz.Peygamber “Herkes ne için yaratılmışsa onun için çalışır, yahut kendisi için kolaylaştırılıp hazırlanan şey için çalışır.” demektedir.⁴³ Muslim’de geçen rivayette İmran, Ebu’l-Esved ed-Duelî’ye “Ne dersin, insanların bugün yapmakta olduğu ve hakkında çaba gösterdikleri şey, onlara takdir edilmiş ve geçmişte haklarında kaza buyurulmuş bir kader midir? Yoksa geleceklere ait Peygamberlerinin kendilerine getirdiği ve haklarında hüccet sabit olan bir şey midir? diye sormuştur. O da “Bilakis haklarında hüküm verilmiş ve geçmiş bir kadedir” şeklinde cevap vermiştir. İmran, bu zulüm olmaz mı? deyince, o, “Hayır her şeyi Allah yaratmış ve onun mülkündedir. Ona yaptığından sorulamaz” demiştir. Bunu tasdik için de Şems sûresinin 8. ayetini delil olarak getirmiştir.⁴⁴ İbn Hacer bu son rivayetle ilgili olarak Kâdî İyaz’dan şunu nakletmektedir: “İmran, bu rivayette Ebu’l-Esved’e Kaderiyye’nin şüphesini ihsas ettirmiştir.”⁴⁵ Bu hadisten anlaşıldığına göre İmran’la Ebu’l-Esved arasında geçen bu diyalog, Kaderiyye’nin ‘İnsan davranışlarının önceden takdir edilmediği ve önceden takdir edilmiş olsaydı bu zulüm olurdu’ şeklindeki inancının bir reddiyesidir. Ebu’l-Esved, aynı rivayet içinde bunu Hz.Peygamber’den bir rivayet nakletmek suretiyle reddetmektedir.⁴⁶

Bu diyalog, o dönemde sahabe arasında Kaderiyye’nin görüşlerinin tartışıldığına açık bir kanıttır. Bu hadis, kader tartışmalarının hadislerle yanışmasının bir işareti olarak kabul edilebilir. Buradan hareketle söz konusu ettiğimiz el-Buharî hadisi (İmran’ın hadisi) de Kaderiyye’nin bir reddi mahiyetindedir. Netice itibariyle Ehli Sünnete göre Bu hadisler kaderi ispat etmektedir. Vaki olan her şey Allah’ın kazası ve kaderiyedir. O yaptığı şeylerden sorulmaz, Mülk ona aittir, dilediğini yapar ve Malike mülkünde itiraz olmaz. Çünkü Allah’ın fiilleri için bir illet aranmaz.⁴⁷ Dolayısıyla Allah’ın ilminde olan her şey, o bilgi çerçevesinde gerçekleşecektir. Allah’ın ilminde ve takdirinde bir değişme söz konusu olamaz. Mu’tezile de Allah’ın kainatta her şeyi bildiğini ve zatı ile alim olduğunu ve her şeyi önceden bildiğini kabul etmektedir. Söz konusu bu mezhep ezeli ilimle insan iradesi arasında bir çatışma görmemektedir.⁴⁸ Bu konuda Ehli Sünnet ile Mu’tezile ara-

⁴³ el-Buharî, 82 kader 2, (VII, 211).

⁴⁴ Muslim, 46 Kader 1, Hn: 10, (IV, 2041).

⁴⁵ İbn Hacer, a.g.e, XI, 493.

⁴⁶ Muslim, 46 Kader 1, Hn: 10, (IV, 2041).

⁴⁷ en-Nevevî, a.g.e, XVI, 196; İbn Hacer, a.g.e, XI, 493.

⁴⁸ Kâdî Abdulcabbâr, a.g.e, s. 156 vd.

sında bir fark yoktur. Kanaatimce fark ezeli ilmin insan davranışlarını yönlendirip yönlendirmedeğindedir. Mu'tezile ezeli ilmin insan davranışlarına bir etkisinin olmadığına inanmaktadır. Nitekim Amr b. Ubeyd, Allah'ın ilminin zorlayıcı olmadığını, ne zarar ne de fayda vereceğini ifade etmektedir.⁴⁹ Mu'tezile'nin ekseriyeti Allah'ın ilmini, insanların kendi faaliyetleriyle fiilen yapacakları şeyin bilgisi şeklinde açıklamışlardır. Allah bir kimse- nin iman etmeyeceğini bilmekle beraber, yine de o kimseyi inanmaya muktedir kılmıştır.⁵⁰ Görüldüğü gibi Mu'tezile Allah'ın bilgisinin cebir ifade etmediğini söylerken, el-Buharî'nin de içinde bulunduğu Ehli sünnet ise Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını ve onun takdirinde değişmezlik vasfının bulunduğunu savunmaktadır.

el-Buharî 4. bab unvanını "Allah'ın emri takdir edilmiş bir kaderdir" (33 Ahzab 38) ayetiyle oluşturmuştur. O, burada ayette geçen kader kelimesini önceden tayin ve tespit anlamında yorumlamıştır ve bu yorum çerçevesinde bazı hadislerle yer vermiştir. Bu hadislerle göre hiç bir kadın evlenmek amacıyla bir başka kadının boşanmasını istememelidir. Zira her ikisi için de takdir edilen bir nasibi (kaderi) vardır. Hz.Peygamber can çekişmekte olan bir çocuğun annesine "Allah'ın aldığı ve verdiği her şey kendisine aittir. Her şeyin bir eceli vardır." demiştir. Hz.Peygamber azil yapan sahabilerine "Hakikat şu ki, Allah'ın (takdir edip) yazdığı her bir nefis, muhakkak var olacaktır," demiştir. Bir başka rivayette ise Hz.Peygamber "Sizden her bir kişinin cehennem yahut cennetten oturağı takdir edilip yazılmıştır," deyince, Ashabtan bir adam Allah'ın takdirine dayanmayalım mı? diye sormuştur. O: "Hayır, sizler çalışıp amel edin, herkese ameli kolaylaştırılır," buyurmuştur. Daha sonra Leyl sûresinin "Kim verir ve sakınırsa" ayetini okumuştur.⁵¹ Şarihler bu baktan amacın bütün mahlukatın Allah'ın kün emriyle yaratıldığını, kulların hareketleri, iradelerinin farklılığı, iyi ve kötü amelleri gibi bunların hepsinin ne bir ziyade ne bir noksan, ne vaktinden önce ne de sonra belli zamanlarla ve vakitlerle mukadder kılınmış (belirlenmiş) olduğunu ifade etmektedirler.⁵² Aynı zamanda bu şârihlere göre hadislerde amelin terkinde ve sabık bir kadere dayanmanın nehyine işaret olup, bilakis, şeriatin varid kıldığı teklifler ve amellerin vacip olduğu, bununla birlikte herkes ne için yaratıldı ise amelinin ona göre kolaylaştırılacağı, saadet ehline saadet ehlinin amelinin, şekavet ehline de şekavet ehlinin

⁴⁹ Abdullah b. Hanbel, *Kitabu's-sunen*, Demmam, 1986, I, 438.

⁵⁰ Watt, *İslâm Düşüncesi*, s. 293.

⁵¹ el-Buharî, 82 Kader 4, (VII, 211-2).

⁵² el-Aynî, a.g.e, XI, 150.

amelinin Allah tarafından kolaylaştırılacağı ifade edilmiştir.⁵³ İbn Hacer zikrettiğimiz son hadisın Ehli Sünnet'in kader konusundaki aslını oluşturduğunu ve saadet ve şekavetin Allah'ın takdiriyle olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu hadiste Cebriye mezhebine bir reddiye vardır. Çünkü teysir (kolaylaştırma) cebriin zıddıdır. Cebirde ancak mecburiyet vardır. İnsanın teysir yoluyla yaptığı şeylerde zorlama söz konusu değildir. İbn Hacer'e göre bu hadiste Kadriyye için de bir reddiye vardır. Ona göre Kadriyye'nin şüphesinden kurtulmanın yolu şudur: Allah bize ameli emretmiştir. Bizim ise amele sarılmamız gerekir. Allah'ın takdiri bizim bilgimiz dahilinde değildir. Ameller Allah'ın meşietinde sabık olan şeye işaret olarak nasbedilmiştir. Kim bundan ayrılırsa dalâlete ve şaşkınlığa düşer. Çünkü kader, Allah'ın bir sırrıdır ki kendisinden başka kimse muttali olamaz. Sonuç olarak bu babtaki hadislerde her ne kadar onlardan sadır olsa da kulların fiilleri Allah'ın ilminde sabık olup onun takdiriyle vukua gelmektedirler. Ona göre burada açıkça insanın fiilleri konusunda Kadriyye'nin görüşünün batıllığı ortaya çıkmaktadır.⁵⁴

el-Buharî ile Kadriyye arasında geçen tartışmalardan biri de Hz.Musa ile Hz.Adem arasında geçen tartışmayı ihtiva eden hadistir. el-Buharî bu tartışmayı kader bölümünde şöyle vaz' etmektedir: Kader bölümünün 11. bab başlığı "Allah katında Adem ile Musa'nın birbirlerine hüccet getirip çekişmeleri" şeklindedir. O bu bab başlığı altında bir hadise yer vermektedir. Ebu Hureyre'den gelen rivayete göre Adem, Musa ile münakaşa etti. Musa ona: "Ey Adem! Sen bizim babamızsın. Sen bizim ayağımızı kaydırıp cennetten çıkardın," dedi. Adem de ona : "Ey Musa! Allah seni kelâmıyla seçkin kıldı ve kudret eliyle senin için yazdı. Allah'ın beni yaratmazdan kırk yıl önce bana takdir ettiği şeyden dolayı beni kınıyor musun?" dedi. Böylece (Hz.Peygamber) "Adem, Musa'ya galebe çaldı," buyurdu ve bunu üç defa söyledi.⁵⁵ el-Buharî bu rivayeti kaderi ispat etmek amacıyla serdetmiştir. Rivayete göre Adem ile Musa'nın bu tartışmasında Hz.Adem'in Hz. Musa'ya galebe çaldığı Hz.Peygamber tarafından üç defa tekrarlanmak suretiyle onaylanmış olmaktadır. Bundan dolayı bu rivayet Ashabu'l-Hadis ile Mu'tezile arasında münakaşa konusu yapılmıştır. Burada hadisın güvenilirliği dışında yoğun olarak münakaşa konusu olan husus, "Hacce Adem Musa" cümlesidir. el-Buharî'nin de içinde bulunduğu Ashabu'l-Hadis -Bunların içinde raviler, şârihler de vardır- Adem kelimesini ref mahallinde fail olarak

⁵³ en-Nevevî, a.g.e, XVI, 196.

⁵⁴ İbn Hacer, a.g.e, XI, 498.

⁵⁵ el-Buharî, 82 Kader 11, (VII, 214).

kabulde ittifak etmişlerdir.⁵⁶ İbn Hacer, el-Aynî ve el-Kastallânî bunu bazı insanların nasb mahallinde meful olarak okuyup, Musa kelimesini ref mahallinde fail olarak kabul ettiklerini, fakat bu okuyuşun şâz olduğunu belirtmektedirler.⁵⁷ Bu okuyuşa göre Musa Adem'e galebe çalmış olur. Bu durumda Kaderiyye'nin görüşü daha güçlenmiş olup Hz.Peygamber'in onayladığı görüş de bu olur. Bu şârihlerin şaz okuyuş tarzını benimseyen insanlardan kastının Mu'tezile olduğu bir sonraki satırdan anlaşılmaktadır. Hafız Ebu Bekir b. Hâssa, Mes'ud b. Nâsır es-Siczî'nin Adem kelimesini nasb halinde ve meful kabul ettiğini nakletmektedir. Aynı zaman da Ebu Bekir, Mes'ud b. Nâsır'in kaderî (Kaderi reddeden) bir kimse olduğunu haber vermektedir.⁵⁸ Görüldüğü gibi Kaderiyye'nin bazı imamları kendi anlayışları doğrultusunda gramer açısından bazı tahlillere girişerek hadisten kendi lehlerine bazı sonuçlar çıkarmaya çalışsalar da Ebu Ali el-Cubbâî (303/915) ve diğerleri gibi bazı imamlar da gramatik tahlillere girmeyip hadisi doğrudan tekzip etmişlerdir. Onlara göre bu hadiste verilmeye çalışılan mesaj, Rasullerin getirdiği mesaja aykırıdır. Hz.Peygamber'e dayandırılan bir hadisten önceden tayin ve tespit anlamında insanın davranışlarını selbeden bir inancın çıkarılması mümkün değildir. Bundan Hz.Peygamber'i tenzih etmek gerekir. Aynı şekilde bütün peygamberleri ve onların tabilerini Allah'a ve Rasulüne isyan eden kimseler için kaderi hüccet kılmalarından tenzih etmek gerekir.⁵⁹ Ashabu'l-Hadis ise onlara karşı kendi yorumlarını destekleyecek bazı deliller ileri sürmektedirler. İbn Hacer, el-Aynî ve el-Hattabî (388/998) gibi şârihler, Adem kelimesinin ittifakla ref mahallinde fail olmasını şöyle delillendirmişlerdir. Ahmed b. Hanbel (241/855)'in İbn Şihab Zuhrî'den o da Ummu Seleme'den, o da Ebu Hureyre'den rivayetine göre (Haccehu Adem) "Adem ona galebe çaldı" şeklinde bir rivayet varid olmuştur. Bu rivayet, onlara göre hadisteki müşkili ortadan kaldırmaktadır. Çünkü onun ravileri hafız imamlardır. İmam Zuhrî ise hafız fakihlerin büyüklerindedir. Onun rivayeti bu konuda itimada şayandır. Bu durumda "haccehu"nun manası "ona hüccetle galebe çaldı" demektir.⁶⁰ İbn Abdilber, bu hadisin kaderi ispat konusunda Ehli Hak için önemli bir asıl olduğunu ve Allah'ın kulların amellerini takdir ettiğini ve bunların her birinin

⁵⁶ İbn Hacer, a.g.e, XI, 509; el-Aynî, a.g.e, XI, 159; el-Kastallânî, a.g.e, IX, 341; en-Nevevî, a.g.e, XVI, 201-202.

⁵⁷ İbn Hacer, a.g.e, XI, 509; el-Aynî, a.g.e, XI, 159; el-Kastallânî, a.g.e, IX, 341.

⁵⁸ İbn Hacer, a.g.e, XI, 509; el-Aynî, a.g.e, XI, 159.

⁵⁹ Ahmed İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, (Kader Kitabı) Mektebetu'l-Meârif, Riyad, Tarihsiz, s. 304.

⁶⁰ İbn Hacer, a.g.e, XI, 509; el-Aynî, a.g.e, XI, 159.

Allah'ın sabık ilmi çerçevesinde takdir edildiğini ifade etmektedir. O, (As-habu'l-Hadis'in bu okuyuş biçimiyle) bu hadisin cebriye için bir hüccet olamayacağını da belirtmektedir.⁶¹ el-Hattabî de bazı insanların kader manasının icbar ve kulun icbarı anlamında olduğunu zannettiklerini, Adem'in Musa'ya galebe çalmasını da bu şekilde yorumladıklarını ve fakat bunun onların vehmettikleri gibi olmadığını açıklamaktadır.⁶² Bu son değerlendirmelerden şârihlerin bu hadisin Kaderiyye için olduğu kadar Cebriye fırkası için de bir reddiye olduğunu savundukları ortaya çıkmaktadır. Fahreddin er-Râzî (606/1209) de Mu'tezile'nin bu hadisle ilgili argümanlarının Ehli Sünnet tarafından bir çok yönlerden eleştiriye uğradığını nakletmektedir. Birincisi, bu haber (Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi Adem kelimesi mansub okunduğunda ve Musa galebe çaldığında) Musa'nın Adem'i küçük günahla zemmini gerektirir. Bu da Musa'nın cehaletini in- taç eder ki bu caiz değildir. İkincisi, Hz. Musa'nın babasına (Adem) ağır söz söylemesi uygun değildir. Üçüncüsü, Musa'nın, yaratıkların bahtsız olmasının ve cennetten çıkarılmasının Adem'in yüzünden olmayıp bilakis Allah tarafından olduğunu bilmesidir. Dördüncüsü, bu durumda Adem hüccet olmayan bir şeyle ihticac etmiştir. Çünkü bu hüccet olsaydı, Firavun, Haman ve sair kafirler de onunla ihticac ederlerdi. Bu batıl olunca, bu hüccet de fasit olur. Beşincisi, biz doğru olmadığını beyan etmekle beraber, Hz. Peygamber getirdiği hüccet konusunda Adem'i onaylamıştır. Bu sabit olunca, hadisi şu üç anlamdan birisine hamletmek gerekir: İlki, Hz. Peygamber bu rivayeti Allah'tan veya kendi nefsinden değil, Yahudilerden rivayet etmiştir. Rasul bu hikayeyi zikretmiştir, ancak ravi Hz. Peygamber'in huzuruna girdiği zaman Yahudilerden naklettiğine dair olan sözüne yetişmemiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in onu Yahudilerden değil de kendi nefsinden zikrettiğini zannetmiştir. İkincisi, "hacce Adem" deki Adem mansub olarak okunur. Bu durumda anlam "Musa galebe çaldı" olur ve buna göre Adem'in getirdiği şey hüccet olmadığı gibi bir özür de kabul edilmez. Üçüncüsü, kabul edilen bir yorumdur: Münazaradan murad, ne masiyetten dolayı zemmetmek ne de Allah'ın ilmi ile ondan özür beyan etmektir. Bilakis Musa cennetten çıkmasına sebep olan bu zellenin sebebini sormuştur. Adem de ona: "benim cennetten çıkmam bu zelle sebebiyle değildir. Bilakis cennetten yeryüzüne gönderilmemin sebebi Allah'ın beni yeryüzüne halife olarak tayin etmesidir." cevabını vermiştir.

⁶¹ İbn Hacer, a.g.e, XI, 509.

⁶² el-Hattabî, *Medâlimu's-sünen*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, II, 297.

Sonuç olarak Adem'in hüccetinin kuvvetli olduğu ve Musa'nın da bu konuda mağlup olduğu muhakkaktır.⁶³

el-Buharî ile Mu'tezile arasındaki tartışma noktalarının geçtiği bablardan birisi de "Meşakkate ve kazanın kötüsüne ulaşmaktan Allah'a sığınan kimse" şeklindeki 13. baktır. el-Buharî bu babı destekleyen Felak sûresinin "De ki: Yarattığı şeylerin şerrinden sabahın Rabbine sığınırım." şeklindeki ilk ayetlerini delil olarak getirmiştir. el-Buharî burada Hz.Peygamber'in "Bela şiddetinden, zorluk ve meşakkate erişmekten, kazanın kötüsünden ve düşmanın sevincinden doğacak hüzünden Allah'a sığınınız"⁶⁴ sözünü nakletmektedir. Buradaki tartışma konusu kötünün, şerrin Allah'a izafe edilip edilemeyeceğidir. Mu'tezile Allah'ın fiillerinin hasen olduğunu, kabih olan fiillerin Allah tarafından yaratılmadığını savunmaktadır.⁶⁵ Dolayısıyla onlar, Allah'ın şerri yaratmayacağı ve onunla hükmetmeyeceği fikrini benimsemişlerdir. Çünkü eğer Allah, şerri yaratsa ve onunla hükmetse, ardından da kullarına azab etse; bu, Allah'ın kullarına zulmetmesi anlamına gelirdi. Oysa Allah adildir ve kullarına zulüm yapması düşünülemez. Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (226/840)'a göre hem hayır hem de şer Allah'ın zatındadır. Allah hayrı irade eder ve onu emreder. Çünkü hayır onun zatındadır. Şerri de yasaklar, çünkü şer de zatındadır.⁶⁶ Buna göre Ebu'l-Huzeyl, Allah'ın kötülüğü ve adaletsizliği yapma gücünün olduğunu, fakat onu yapmayacağı tezini savunmaktadır. Allah'ın zulmü ve kötülüğü yapmaması, iyiliğinden ve ilminden dolayıdır. O, insanın kötü eylemlerine müsaade eder; eylemlerin işlenmemesine yönelik otoritesini kullanmaz.⁶⁷ Kadî Abdulcebbar (415/1024) da Allah'ın zulme kadir olduğunu fakat bunu yaratmadığını savunmaktadır.⁶⁸ Mu'tezile genel anlamda böyle bir görüşe sahip olduğu için el-Buharî bu görüşü eleştirmek amacıyla bu babı oluşturmuş ve müteakiben hadisi zikretmiştir. Bu hadis içerisinde zikredilen her şeyin failinin Allah olduğunu tazammun etmektedir.⁶⁹ Dolayısıyla el-Buharî'ye göre hayrın da şerrin de faili Allah'tır. O halde bu bab başlığı ve müteakiben serdedilen hadis ve özellikle Felak sûresinin ilk ayetleri Kaderiyye'ye red niteliğindedir. Orada el-Buharî Allah'ın şerri de yarattığı fikrini öne çıkarmaktadır.

⁶³ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1993, I, 54.

⁶⁴ el-Buharî, 82 Kader 13, (VII, 215).

⁶⁵ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu usûli'l-hamse*, s. 324.

⁶⁶ Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Ankara Okulu, Ank, 2001, s. 204 (Kâdî Abdulcabbâr, *Fırak ve Tabakatı Mu'tezile*, s. 146'dan naklen); Ayrıca eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, I, 39.

⁶⁷ Aydın, a.g.e, s. 204.

⁶⁸ Abdulcebbar, a.g.e, s. 313-323.

⁶⁹ İbn Hacer, a.g.e, XI, 513.

Şarihlerin verdiği bilgiye bakılırsa bu ayet, kulun fililini yarattığı görüşünü savunan Kaderiyye'yi reddetmek amacıyla serdedilmiştir. Çünkü el-Buharî'nin anlayışına göre kendisinden sığınılması istenen bir kötülük, kulun kendisi tarafından yaratıldıysa o zaman Allah'a sığınmasının bir anlamı olmayacaktır. Zira ancak kendisinden sığınılan şeyi izale etmeye muktedir olan kimseye sığınmak sahih olur.⁷⁰ Bu ayetteki "Min şerri ma halak" ifadesindeki şer, "Şeytanın şerri, cehennem veya Allah'ın yarattığı her şer sahibinin şerri" anlamlarına gelmektedir. Bu ifadedeki 'ma' mevsule ma'sıdır ve ait zamiri mahzufur. Veyahut da masdariyyedir, bu durumda mahluk anlamında halk olup "halkın şerrinden" manasınadır.⁷¹ Dolayısıyla Bu sûre Allah'ın hayır ve şerden her şeyin yaratıcısı olduğuna delalet etmektedir. Burada kulun fiilini yarattığını söyleyen Kaderiyye'ye bir reddiye vardır.⁷² Mu'tezile'den Allah'ın şerri yaratmadığını savunanlar ise bu ayetteki "Min şerri ma halaka" şerri kesralı tenvinle, 'ma halaka'daki ma'yı nefiy ma'sı kabul etmişlerdir. Bu durumda onlara göre anlam "Allah'ın yaratmadığı şerden sana sığınırım" olur. Ashabu'l-Hadis, bunun batıl bir mezhebe mebnî merdud bir okuyuş biçimi olduğunu savunmaktadır.⁷³

el-Buharî dalâlet ve hidayet konusunda da Mu'tezileye karşı tavrını 15. ve 16. bablarda ortaya koymuştur. Onun bu tavrını ortaya koymadan önce Mu'tezile'nin hidayet ve dalâlet kavramlarına nasıl baktığını ifade etmemiz gerekir. Mu'tezile'ye göre hidayet, Allah'ın doğru yolu beyan ve işaret etmesidir. Bu beyan ve çağrıyı kabul eden hidayete erer, kabul etmeyen değil. Allah kafirlere doğru yolu gösterir, fakat onlar doğru yola girmezler. Dolayısıyla Allah hem mü'minlere hem de kafirlere hidayet etmiştir. Ama kafirler hidayeti tercih etmemişlerdir. Onlara göre Allah'ın saptırmasının anlamı, kulun dalâleti seçmesi ve sapıtması sonucunda sapıklık hükmünü almasıdır. Yani kulun hidayeti ve dalâleti yine kendi irade ihtiyarına bağlı olmaktadır. Onlara göre Allah'ın, yarattıklarından bir kimseyi dinden saptırdığını söylemek imkansızdır.⁷⁴ Fakat el-Buharî'nin de içinde bulunduğu Ashabu'l-Hadis veya en geniş anlamıyla Ehli Sünnet, hidayetin ve dalâletin Allah tarafından yaratıldığını savunmaktadırlar.⁷⁵ İşte el-Buharî kader bölümünün 15. ve 16. bablarını bu konuya ayırmış ve burada Kaderiyye'ye red mahiyetinde bazı deliller ileri sürmüştür. O, Tevbe sûresinin "De ki:

⁷⁰ İbn Hacer, a.g.e, XI, 513; el-Aynî, a.g.e, XI, 160, el-Kastallânî, a.g.e, IX, 343.

⁷¹ el-Kastallânî, a.g.e, IX, 343.

⁷² A.y.

⁷³ A.y.

⁷⁴ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, el-mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1990, I, 324-5.

⁷⁵ el-Eş'arî, a.g.e, I, 325.

Allah'ın bizim için yazdığından başkası asla bize erişmez" ayetini 15. bab başlığı yapmıştır. Ayette geçen "Bizim için yazdığı" ifadesini "kadâ", yani "Bizim için hayır ve şerden takdir ve hükmettiği şey vardır," şeklinde tefsir etmiştir. Daha sonra Tabiî alimlerden Mucahid b. Cebr Saffat sûresinin 161. ayetindeki "bi fâtinîn" kelimesini "bi mudillîn" şeklinde tefsir etmiştir ki bu durumda ayetin anlamı şöyle olur: Sizler Allah'ın cehenneme gireceğini yazmış olduğu kimselerden başkasını dalâlete düşürüp saptıramazsınız" Dolayısıyla el-Buharî'ye göre sapma ve saptırma insanın iradesinde olmayıp Allah'ın kudretindedir. Yani insanın saptırmasını da yaratan Allah'tır. el-Buharî A'la sûresinin 3. ayetindeki "kaddera fe hedâ" şeklindeki ifadeyi "Şakâveti ve saadeti takdir eden ve bütün hayvanları da otlaklarına hidayet edip götüren" şeklinde tefsir etmektedir.⁷⁶ Dalâlet konusundaki yaklaşımını 15. babta veren el-Buharî hidayetle ilgili yaklaşımını da 16. babta dile getirmektedir. Bu babın başlığını yine hidayet anlayışını yansıtan ayetlerle oluşturmuştur. Bu ayetlerden biri, "Eğer Allah bize hidayet etmeseydi, doğru yolu bulamazdık". (A'raf 43) Diğeri de "Eğer Allah bana hidayet verseydi, herhalde sakınanlardan olurum," ayetidir. (Zümer, 57) el-Buharî bu bab başlığı altında el-Bera b. Azib'in Hz. Peygamber'den naklettiği şu ifadelerle yer vermektedir: Allah'a yemin olsun ki Allah olmasaydı, doğru yolu bulamazdık. Oruç da tutmaz namaz da kılmazdık..."⁷⁷ el-Aynî'nin ifadesine göre bu 16. babta her iki ayet ve nakledilen hadis, Allah'ın hidayeti ve dalâleti yaratmada tek olduğunu ve Allah'ın kullar için iman ve küfürden murad ettiği şeyi iktisabına muktedir olduğunu ve bunun Kaderiyye'nin iddia ettiği gibi kulların yaratmasıyla olmadığını ispat etmektedir.⁷⁸ el-Kastallânî hidayet konusunda Mu'tezile'nin görüşünü zikredip el-Buharî'nin 16. babının Mu'tezile'ye reddiye anlamında oluşturulduğunu ifade etmektedir. Onun nakline göre Mu'tezile mezhebi, Allah'ın enbiya ve evliya için hidayet ve irşad nev'inden yaptığı her şeyi, kafirler ve fasıklar için de yaptığını savunmaktadır. Onlara göre mü'min ile kafir arasında haklı ile haksız arasındaki imtiyaz, kişinin çalışması ve ihtiyarına göre hasıl olur. Dolayısıyla kişinin kendisini övmesi gerekir, çünkü imanı kendi çalışmasıyla hasıl etmiştir. Ki o iman da onu cennetin derecelerine ulaştıracak ve cehenneme düşmekten kurtaracaktır.⁷⁹ el-Kastallânî, Mu'tezile'nin bu düşüncesini eleştirerek insan asla kendi nefsinin övmeyip sadece Allah'ı övme-

⁷⁶ el-Buharî, 82 Kader 15, (VII, 215).

⁷⁷ el-Buharî, 82 Kader 16, (VII, 216).

⁷⁸ el-Aynî, a.g.e, XI, 163.

⁷⁹ el-Kastallânî, a.g.e, IX, 345.

si gerektiğini ve hidayeti verenin yalnızca Allah olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰ Yani ona göre hidayeti kendi çalışmasıyla elde eden insan olmayıp, hidayeti ona veren Allah'tır. İnsanın fiilleri de dahil her şeyi yaratan Allah olduğu gibi hidayeti ve dalâleti de yaratan Allah'tır. el-Kastallâni, 16. babtaki "Allah bana hidayet etseydi, (her türlü şirk ve küfürden) sakınanlardan olurum" (Zümer, 57) ayetini yorumlarken şöyle demektedir: Bu ayette sözü edilen kafir, hidayeti Mu'tezile'den daha iyi bilmektedir. Keza tabîlerine "Allah bize doğru yolu gösterseydi, biz de size doğru yolu gösterirdik" diyen kafirler de hidayeti çok iyi bilmektedirler. Yani diyorlar ki Allah hidayeti bize muvaffak kılsaydı ve doğru yolu bize gösterseydi, biz de sizi ona çağırırdık. Oysaki bize dalâlet ve azgınlık verildiği için doğru yolu bulmakta muvaffak olamadık. el-Kastallâni kafirlerin bu yanlış anlayışlarını naklettikten sonra Mu'tezile'nin bu konudaki anlayışını şöyle ifade etmektedir: "Bilakis Allah onlara (kafirlerle) doğru yolu gösterdi ve başarıyı onlara verdi. Fakat onlar doğru yola gelmediler." Bu cümle Mu'tezile'nin hidayet ve dalâlet konusundaki bakış açısını yansıtmaktadır. Sonuç olarak el-Kastallâni kafirlerin hidayet konusundaki tavırlarını eleştirdiği gibi, Mu'tezile'nin bu anlayışını da şu sözlerle eleştirmektedir: Ehli Sünnet mezhebine göre Allah iman ve küfürden murad ettiği şeyi kulların iktisabına muktedirdir ve Kaderiyye'nin iddia ettiği gibi, bu iman veya küfrün kullar tarafından yaratılması söz konusu olamaz.⁸¹

el-Buhârî'nin kader kitabının ilk babında -ki el-Mustemlî'nin rivayetine göre bu babın başlığı "babun fi'l-Kader"dir- naklettiği hadisler Mu'tezile ile münakaşa konusu olan hadislerdir. Bu münakaşa konusu olan hadis, insanın ana karnındaki durumuyla ilgilidir. Süleyman el-A'meş'in, Zeyd b. Vehb'den, o da Abdullah b. Meş'ud'dan rivayet ettiği bu hadise göre Hz.Peygamber şöyle buyurmuştur: "Sizin her biriniz anne karnında kırk günde toplanır. Sonra bir o kadar zaman içinde kan pıhtısı (alaka) halini alır. Sonra bir o kadar zaman içinde bir çiğnem et (muğğa) olur. Sonra Allah bir melek gönderir de bu melek dört kelime ile yani rızkını, ecelini, şakî yahut said olduğunu yazmakla emrolunur. Allah'a yemin ederim ki sizlerden biriniz yahut bir adam ateş ehlinin ameliyle amel etmeye devam eder, nihayet kendisiyle cehennem arasında bir kulaç yahut bir zira'dan başka bir mesafe kalmaz. Kitap onun önüne geçer, cennet ehlinin amelini işler de oraya girer. Bu sefer o adam cennet ehlinin ameliyle amel etmeye devam eder, nihayet kendisiyle cennet arasında bir kulaç yahut bir zira'dan başka bir mesafe kalmaz. Kitap onun önüne geçer, cehennem ehlinin amelini işler de oraya

⁸⁰ A.y.

⁸¹ el-Kastallâni, a.g.e, IX, 345.

girer.” Diğer rivayet ise Enes b. Malik'ten gelmekte olup bu rivayette “Melek Rabbine erkek mi dişi mi olduğu, saîd mi şakî mi olduğunu rızkı ve ecelini sorar ve anasının karnında iken bunlar böylece yazılır,”⁸² ifadesi vardır.

el-Buharî'nin bu hadisi kader kitabının başına koyması gerçekten manidardır. Zira Mu'tezile tarafından şiddetle reddedilen hadislerdendir. Kader konusunda üzerinde en çok tartışılan hadislerden biridir. Bu açıdan el-Buharî'nin bu hadisleri başa almasının bir anlamı olmalıdır. Fakat el-Buharî'nin bu hadisler için “Babun fi'l-Kader” şeklinde bab başlığı koyduğu anlaşılmaktadır. İbn Hacer, el-Mustemlî'nin rivayetinde bab başlığı olarak “babun fi'l-Kader” ziyadesinin olduğunu, fakat el-Buharî'nin *es-Sahih*'ini rivayet edenlerin çoğu için de böyle olduğunu ifade etmektedir.⁸³ Mu'tezile'nin bu hadislerin ilkinde şiddetli bir tenkit yönelttiğini söylemiştik. Bu tenkidi yönelten Mu'tezilî imamlarından biri Amr b. Ubeyd (145/762)'dir. Başta da söylediğimiz gibi o, Kaderiyye fırkasının önemli simalarından olan Mabed el-Cuhenî'nin hareketine katılanlardan biridir. Onun insanın anne karnındaki durumuyla ilgili naklettiğimiz hadisi eleştirisini burada zikretmek gerekir. O bu hadisi işittiği zaman şöyle eleştirmiştir: “Eğer bu hadisi el-A'meş söylerken işitseydim ona yalancı olduğunu söylerdim. Zeyd b. Vehb söylerken işitseydim cevap vermezdim. Abdullah b. Mes'ud söylerken işitseydim, kabul etmezdim. Peygamber söylerken işitseydim reddederdim. Allah böyle söyleseydi, Ona da derdim ki: Sen bu esas üzere bizden misak almadın.”⁸⁴ Bu hadis, İbrahim en-Nazzam (220/835)'in da eleştiri oklarına maruz kalmıştır. O, özellikle bu hadisi rivayet eden Abdullah b. Mes'ud'u şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. en-Nazzam İbn Mes'ud'un, Birva'a bnt Vasık'ın rivayet ettiği hadis hakkında : “Bu hususta ben kendi görüşümü söylüyorum. Eğer hata ise benden, doğru ise Allah'tandır.” dediğini zikretmiş ve : “İşte bu zan ve şüphe ile hüküm vermenin ta kendisidir. Zan ile şehadet (şahitlik) haram olursa, zan ile hüküm vermek daha büyük bir (haram)dır. Eğer İbn Mes'ud, aklını fetva ile meşgul edeceğine şakî (dalâlette olan) niçin şakî oluyor, saîd (hidayette olan) niçin saîd oluyor? Bunun üzerinde düşünseydi, Allah'a karşı bu kadar çirkin bir şey söylemez, hatası da büyümezdi ve bu da onun için daha iyi olurdu.” demiştir.⁸⁵ Bas-

⁸² el-Buharî, 82 Kader 1, (VII, 210).

⁸³ İbn Hacer. *a.g.e.*, XI, 477.

⁸⁴ el-Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdat*, Mısır, 1349/1931, XII, 172; Muhammed b. Halife el-Veştânî el-Ubbî, *İkmâlu İkmali'l-mu'lim*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, IX, 7. Muslim'in şârihi el-Ubbî, Amr b. Ubeyd'in bu sözünün şeksiz şüphesiz küfür olduğunu belirtmektedir. *A.g.e.*, IX, 7.

⁸⁵ İbn Kuteybe, *Hadis Mudafaası (Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis)*, (Çev: M. Hayri Kırbasoğlu), Kayhan, İst, 1989, s. 88.

ra'da beş yıl kalmış olan el-Buharî'nin kendisinden önce yaşamış olan Amr b. Ubeyd'in ve çağdaşı olan en-Nazzam'ın bu eleştirilerinden habersiz olması mümkün değildir. Mu'tezile'nin kader konusundaki görüşlerini Hz. Peygamber'in dilinden geçersiz hale getirecek bir hadisi kader kitabının başına almış olması, onun Mu'tezile'ye açıktan veya ima yollu bir cevabı olarak kabul edilebilir. el-Buharî'nin bu hadisleri müdafaa sadedinde kendisinin sarıh bir açıklaması mevcut değildir. Fakat o bu hadisi kader kitabının başına almış olmakla aslında fiilî bir cevap vermiş olmaktadır. el-Buharî ile aynı asırda yaşamış olan İbn Kuteybe (276/889) bu hadisin müdafaa sadedinde Mu'tezile imamlarından en-Nazzam'a uzun bir cevap vermektedir. Buna göre o, İbn Mes'ud'un bu hadis nedeniyle yalancı olarak itham edilmesine şöyle cevap verir: "İbn Mes'ud'un böyle meşhur ve yüce bir hadis ile Rasulullah'a yalan isnad etmesi nasıl caiz olur? Pek çok ashab mevcut olduğu halde niçin hiç biri onun bu sözünü inkar etmiyor? Hem ne için ve ne gaye ile Rasulullah'a yalan isnad etsin ki? Bunun ona ne faydası veya zararı olur, ne sultan ve idarecilere yaklaşmasına vesile olur, ne de malı artar. Onun bu rivayetini destekleyen pek çok kimsenin rivayeti varken nasıl olur da yalan söylemiş olur?" İbn Kuteybe, İbn Mes'ud'un hadisini destekleyen diğer rivayetleri ve bu konudaki ayetleri ve hatta gerek Cahiliye'de gerekse İslâmî dönemdeki Arap şairlerin kader konusundaki şiirlerini zikrederek bu hadisin doğruluğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.⁸⁶ Aslında bu tartışmaları yapan müellifler el-Buharî'nin çağdaşı olmaları ve özellikle Basra çevresinde yaşamış olmaları nedeniyle kader konusundaki tartışmaların üst seviyede yaşandığını göstermektedir. Doğal olarak el-Buharî bu tartışmalardan etkilenerek *es-Sahih*'inin kader bölümünü oluşturmuş olmalıdır.

el-Buharî'nin insanın ana karnındaki durumu ile ilgili bu hadisi kitabına alması, onun, kişinin doğduğu zaman yiyip içeceği rızkı, eceli, ameli, şakî mi sâid mi olacağı gibi mukadderatının yazılacağı kanaatini benimsemiş olduğunu göstermektedir. el-Buharî'ye göre bunlar kaderin var olduğunu gösteren şeylerdir. el-Buharî'nin de içinde bulunduğu Ehli Sünnet bu hadiste sayılan maddelerin hepsinin önceden Allah'ın ilminde sabık olup değişmesinin mümkün olmadığını savunmaktadır. Hadiste sayılan bu maddeler konusunda Mu'tezile ile hiç birinde hem fikir değillerdir. Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz husus özellikle ecel konusudur. el-Buharî hadiste belirtilen her insan için bir ecelin tespit edilmiş olmasını benimsemiştir. Bu yüzden şârihler Ehli Sünnet ile Mu'tezile'nin bu konuda farklı

⁸⁶ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 98-101.

bakış açlarına sahip olduklarını vurgulamaktadırlar. Ehli Sünnet'in anlayışına göre kat'i delillerle takarrur etmiştir ki ecelleri ve rızıkları Allah bilir. Bilmenin hakikati, bilinen şeyi bulunduğu hal üzere anlamaktır. Allah Zeyd'in beş yüz tarihinde öleceğini bildiği zaman, artık onun bu tarihten önce veya sonra ölmesi imkansızdır. Çünkü ilim cehle munkalip olur. Bundan dolayı Allah'ın bildiği ecellerin artıp eksilmesi imkansızdır. Dolayısıyla Ehli Hakk'ın mezhebine göre öldürülen kimse eceliyle ölmüştür. Mu'tezile ise o kimse- nin eceliyle ölmediğini ve ecelinin kesildiğini savunmaktadır.⁸⁷ Mu'tezile'nin cumhuru, özellikle Bağdat ekolü ve yine Mu'tezile imamlarından Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî (319/931)'ye göre ecel iki türlüdür. Birisi, katl eceli, diğeri ölüm ecelidir. Mu'tezile'nin cumhuru ve el-Ka'bî, eğer insan öldürülmemiş olsaydı, ölüm eceline kadar yaşayacağını savunmaktadırlar. Dolayısıyla onlara göre kâtil maktulün ecelini kesmiştir. Maktulün tek bir eceli vardır ve öldürme olmasaydı, o da Allah'ın ilminde olan vakitti. Öldürülmeseydi, kesin olarak yaşayacaktı. Aksi takdirde onu öldürenin cezalandırılmasının bir anlamı olmazdı.⁸⁸ ez-Zemahşerî de Bağdat ekolünün görüşünü savunarak insanın tutum ve davranışlarına göre ömrünün uzatılıp kısaltılabileceğini savunmaktadır.⁸⁹ el-Buharî Mu'tezile'nin bu görüşlerini reddettiği için ecelin daha insan doğmadan yazıldığını veya Allah'ın ilminde sabık olduğunu bu tarihten önce veya sonra insanın ölmesinin mümkün olmadığı anlamında bu hadisleri serdetmiştir. Onun bu hadisleri seçmesi Mu'tezile'yi sarih olarak ret niteliğindedir.

Sonuç

Netice itibariyle el-Buharî'nin *es-Sahih*'indeki bazı bölümleri çeşitli bid'at fırkalarını reddetmek amacıyla yazdığı gibi, Kitâbu'l-Kader'i de Mu'tezile'nin kader anlayışını tenkit etmek amacıyla oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Şârihlerin kader bölümünü şerhleri esnasında yer yer bazı bab başlıklarının ve bu başlıklar içindeki ayet, hadis ve bunlara ait yorumların Kaderiye'yi reddetmek amacıyla irad edildiğini söylemeleri bunun açık göstergesidir. Bu araştırmadan da anlaşılmaktadır ki el-Buharî'nin kendine has bir kader anlayışı olmayıp, daha sonra teşekkül edecek olan Ehli Sünnet'in akaid esaslarını belirleyen Ashabu'l-Hadis'in kader anlayışını benimsemiş

⁸⁷ en-Nevevî, *Sahîhu Muslim bi şerhi'n-Nevevî*, XVI, 213; el-Ubbî, *İkmâlu ikmalî'l-muallim*, IX, 39.

⁸⁸ el-Eş'arî, *Makâlât*, I, 321 ; İbrahim b. Muhammed el-Beycûrî, *Şerhu cevheri't-tevhîd*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, s. 162.

⁸⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, III, 586.

görülmektedir. Onun kader konusunda görüşleri kendisinden sonra yaşamış olan el-Eş'arî'nin görüşleriyle de paralellik arz etmektedir. el-Buharî'nin kader konusundaki görüşlerini şu şekilde maddeleştirebiliriz:

a) el-Buharî'ye göre kader, Allah'ın eşyayı yaratmadan önce miktarlarını, ahvalini takdir edip bilmesi ve her şeyin Allah'ın bilgisi çerçevesinde gerçekleşmesi ve Allah'ın ilminde herhangi bir değişikliğin söz konusu olmamasıdır.

b) el-Buharî'nin bab başlıkları altında serdettiği hadislerde her ne kadar onlardan sâdır olsa da kulların fiilleri Allah'ın ilminde sabık olup onun takdiriyle vukua gelmektedirler. İnsan fiillerini kendisi yaratmaya muktedir değildir. Allah her şeyi yarattığı gibi kulların fiillerini de yaratmaya muktedir. Ona göre Kaderiyye'nin iddia ettiği gibi, insanın kendi fiillerini yarattığı hususu doğru değildir.

c) el-Buharî'ye göre hayır ve şer Allah'tandır. Allah hayrı yarattığı gibi şerri de yaratmaktadır. Mu'tezile'nin iddia ettiği Allah'ın şerri yaratmadığı hususu doğru değildir. Allah'ın şerri yaratmadığını söylemek Onun gücü ve kudretine halel getirir. Allah Hayrı da şerri de yaratmaktadır.

d) el-Buharî'ye göre hidayet ve dalâlet Allah'tandır. Dolayısıyla el-Buharî'ye göre sapma ve saptırma insanın iradesinde olmayıp Allah'ın kudretindedir. O, Allah'ın hidayeti ve dalâleti yaratmada tek olduğunu, Allah'ın kullar için iman ve küfürden murad ettiği şeyi iktisabına muktedir olduğunu ve bunun Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi kulların yaratmasıyla olmadığını savunmaktadır.

e) el-Buharî'nin anlayışına göre ecelleri ve rızıkları Allah bilir. Bilmenin hakikati, bilinen şeyi bulunduğu hal üzere anlamaktır. Allah Zeyd'in beşyüz tarihinde öleceğini bildiği zaman, artık onun bu tarihten önce veya sonra ölmesi imkansızdır. Bundan dolayı Allah'ın bildiği ecellerin artıp ekilmesi imkansızdır. Dolayısıyla Ehli Sünnet/Ashabu'l-Hadis mezhebine göre öldürülen kimse eceliyle ölmüştür. Mu'tezile ise o kimsenin eceliyle ölmediğini ve ecelinin kesildiğini savunmaktadır. el-Buharî irad ettiği hadislerle Mu'tezile'nin bu anlayışını reddetmektedir.